

Kriitiline kirjaoskus ning meediatekstide diskursuseanalüüs

Katrin Aava

Tallinna ülikooli kommunikatsiooni lektor

Kriitiline kirjaoskus meediatekstide analüüsi teenistuses

Meediatekstide ja keelelise mõjutamise temaatika pole mitte ainult keelevaldkond, vaid on seotud laiemalt kodanikuks olemise ning kitsamalt isiklike identiteediotsingutega. Üks võimalus õpetada tänapäeval meediatekste ja keelelist mõjutamist on teha seda kriitilise kirjaoskuse raamistikus. Et selle põhimõtteid paremini selgitada, tutvustatakse järgnevalt liberaal-humanistliku kriitilise mõtlemise põhimõtteid tekstiõpetuses ja võrreldakse neid kriitilise kirjaoskuse põhimõtetega.

Liberaal-humanistliku vaatepunkti järgi oli tekstiõpetuse eesmärk mõista „õiget, korrektset” tähendust autori teksti dekodeerimise kaudu, et siis ratsionaalsete mõtlejatena hinnata neid tähendusi. Seega oli tekstianalüüsi eesmärk arendada kriitilist mõtlemist. See oli Lääne-Euroopas 1940–1970ndatel aastatel domineeriv arusaam, mille eelduseks oli uskumus, et reaalsus on tekstide kaudu adekvaatselt kirjeldatav. Tekstiõpetuse eesmärk selles raamistikus on õpetada funktsionaalset kirjaoskust: kriitilist tekstilugemise oskust, allikakriitilisust, oskust eristada tekstianalüüsis argumenteerimist demagoogiast ning autori eesmärkide mõistmist, arvamuse ja fakti eristamist, propagandavõtete äratundmist. Seda paradigmat nimetatakse ka kriitilise mõtlemise paradigmat. Selle kõrvale on tulnud uus – kriitilise kirjaoskuse paradigma.

Kriitilise kirjaoskuse idee (vt ka järgnev tabel) on olnud mõjustatud lähtekohast, et tekstide tähendus kujuneb sotsiopoliitilises kontekstis, autorid loovad tekste ning lugejad tõlendavad tekste, hindavad neid õigeteks ja valedeks oma uskumuste järgi. Ja kriteeriumid, millega tekste hinnatakse, pole loomulikud ega neutraalsed, vaid need on konstrueerinud erinevad institutsioonid ja kogukonnad, ka teadusasutused. Teaduslik diskursus on meie kultuuriruumis väga mõjuvõimas, teaduslikule seletusele omistatakse tõe tähendus, kuigi ta on üks

võimalik maailma seletamise viis teiste kõrval. Seega on teksti ja sellega seotud tähendused ideoloogilised, mitte lihtsalt faktiliselt maailma kirjeldavad, ning kirjaoskus pigem sotsiaalne ja poliitiline praktika kui neutraalne oskus.¹

Kriitilise mõtlemise ja kriitilise kirjaoskuse erinevused

Valdkond	Kriitiline mõtlemine	Kriitiline kirjaoskus
Teadmine	Teadmine maailmast saadakse ratsionaalselt, eraldades fakte lugeja hinnangutest	See, mida peetakse teadmiseks, pole loomulik ega neutraalne. Teadmine on alati ideoloogiline ning konstrueeritud teatud kogukonna diskursiivse korra järgi.
Reaalsus	Reaalsus on otseselt tunnetatav ja seetõttu tekstiliselt kirjeldatav	Reaalsuse täpne kirjeldamine keeleliselt pole võimalik, see on ajalooliselt ning kultuuriliselt konstrueeritud teatud võimuhete ülalhoidmiseks.
Autorlus	Tekstianalüüsi sisu on autori eesmärkide mõistmine	Teksti mõistmine sõltub lugeja kultuurilisest ja ajaloolisest kogemusest

Kuna haridus on peamine koht ühiskonnas, kus reprodutseeritakse sotsiaalseid suhteid ning identiteete, ja kus samas on suurim võimalus muutusteks, siis on kriitilise keeleteadlikkuse arendamine üks olulisi keeleõpetuse eesmärke². Kriitilise kirjaoskuse aluseks on täiesti erinev lähenemine lugemisele ja tekstianalüüsile, sest õpetatakse nn tagurpidilugemist, kus hakatakse mõistma konteksti, milles tekstid luuakse. Õpetaja küsimused kriitilist mediatekstianalüüsi tehes on järgmised:

¹ Cervetti, Gina; Michael Pardales; James Damico 2001. A Tale of Differences: Comparing the Traditions, Perspectives, and Educational Goals of Critical Literacy. http://www.eric.ed.gov/ERICWebPortal/search/detailmini.jsp?_nfpb=true&_&ERICExtSearch_SearchValue_0=EJ662487&ERICExtSearch_SearchType_0=no&accno=EJ662487 (15.08.2011).

² Fairclough, Norman 1992. Discourse and Social Change. Cambridge: Polity Press; Blommaert, Jan; Chris Bulcaen 2000. Critical discourse analysis. Annual Reviews. Antropol, 29, 447–66. <http://www.jstor.org/discover/10.2307/223428?uid=3737920&uid=2129&uid=2&uid=70&uid=4&sid=47698805244887> (10.03.2012).

- Missuguseid tähendusi tekstiga konstrueeritakse?
- Kuidas lugejat pannakse aktsepteerima neid tähendusi?
- Mis on teksti eesmärk?
- Kelle eesmärgid tekst teenib ning kelle maailmapilti kirjeldab ning kelle eesmärgid on välja jäänud?
- Millised on alternatiivsed maailmapildi konstrueerimise võimalused?

Meediatekstide analüüsimisel lähtutakse kriitilise kirjaoskuse raamistikus järgmistest eeldustest:

- Kõik meediatekstid on konstrueeritud
- Meediasõnumid on loodud majanduslikus, poliitilises ajaloolises ja esteetilises kontekstis.
- Erinevad inimesed mõistavad meediatekste erinevalt.
- Meedia loob unikaalse keele, mida iseloomustavad erinevad žanrid ja sümbolite süsteemid.
- Meediakajastus mängib olulist rolli selles, kuidas inimesed mõistavad maailma.

Diskursus ideoloogiate väljendajana – võimalused tekstiõpetuses

Diskursust võib vaadelda kui keelekasutust sotsiaalses praktikas, kusjuures diskursus nii peegeldab kui ka konstrueerib sotsiaalset maailma. Selles mõttes pole keelekasutus kunagi neutraalne. Kriitiline diskursuseanalüüs seob sotsiaalsed teooriad tekstianalüüsiga. Selle metodoloogia töötas välja eelkõige Norman Fairclough, kes tegeles sotsiolingvistilise uurimusega, uurides teksti sõnavara, grammatikat ja semantikat. Samuti uuris ta sotsiaalseid struktuure ning tavasid, mis tekstidesse olid sisse kirjutatud.

Fairclough järgi³ on diskursusel kolm mõõdet:

- kõneldud, kirjutatud keeletekst (ka visuaalne tekst);
- diskursuslik käitumine, mis sisaldab teksti tootmist ja selle tõlgendamist;
- sotsiokultuuriline käitumine, mis hõlmab sotsiaalseid ja poliitilisi suhteid.

---

³ Samas.

Diskursus, keelekasutus ja kommunikatsioon mängivad olulist rolli ideoloogia taastootmisprotsessis. Ideoloogiat on Teun van Dijk⁴ käsitlenud kui üldiste sotsiaalsete uskumuste kogumit, mis on grupi uskumuste aluseks. Uskumuste asemel võib analüüsida eri tüüpi diskursusi, narratiive, ja seda sotsiaalse maailma erinevate kirjelduste kaudu. Ideoloogia sõnastab ja peegeldab seda esitava grupi ideaali enda vaatenurgast ja huvidest lähtuvalt. Ideoloogilised veendumused pole tekstidesse otseselt sisse kirjutatud, neid levitatakse teatud keelekasutuse, spetsiifiliste diskursuste kaudu. Ideoloogilised uskumused mõjutavad oluliselt sõnavara. Nt kui totalitaarse ühiskonna tähtsaim eesmärk on sõjalise võimekuse suurendamine, siis räägitakse inimestest kui *töötajate* või *võitlejate armeest*. Kui ühiskonna eesmärk on eelkõige majandusliku konkurentsivõime suurendamine, siis räägitakse inimestest kui *inimkapitalist*, *inimressursist*.

Kommunikatsiooni ühiskonnas võib vaadelda väljana, kus omavahel võistlevad diskursused, et olla kuuldavad ning pääseda domineerima. Keelekasutuse abil nii peegeldatakse kui ka samal ajal mõtestatakse, uuendatakse ja muudetakse sotsiaalset tegelikkust. Diskursusepõhine analüüs keskendub keelekasutuse viisidele, käsitledes keelt kui tähenduste loojat, vahendajat just selle ideoloogiat kandva ja kirjeldava nähtusena. Nt võib erinevates meediatekstides Eestist rääkida kui *läbi-paistvast ja korralikult makse maksvast riigist, edukast ja eeskujuliku majanduspoliitikaga riigist, kõrge HIV-tasemega riigist* või *ELi kõige suurema meeste ja naiste palgaerinevusega riigist*.

Kuidas diskursuseanalüüsi praktikas kasutada

Kriitilises keeleteaduses kasutatakse mõistet **loomulikustamine** (naturaliseerimine). Mingeid teatud keele tootmise või tõlgendamise malle, tegelikkuse liigendamiseks vajalikke kategooriaid ja neid tähistavaid mõisteid pidevalt korrates hakatakse neid pidama sotsiokultuurilises kontekstis enesestmõistetavaks. Just loomulikustumisprotsessi peetakse keelise ideoloogilisuse väljendajaks, ühiskonna väärtuste ja suhtumiste süsteemi põhjustatuks.⁵

⁴ van Dijk, Teun A. 2005. Ideoloogia. Multidistsiplinaarne käsitlus. Tartu Ülikooli Kirjastus.

⁵ Kasik, Reet 2008. Meediateksti analüüs: eesmärgid ja meetodika. – Reet Kasik (toim). Tekstid ja taustad V. Meediatekstide keelekasutus ja selle sotsiokultuurilised taustad. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 10–41.

Näiteks võib inimest ühiskonnas nimetada kodanikuks, aga ka kliendiks. Selle taga on aga ideoloogilised uskumused riigi ja kodaniku suhetest ja arusaam sellest, kas riigi ülesanne on osutada inimesele kui tarbijale teenust või suhtlevad riigiametnikud ja avaliku sektori esindajad inimese kui kodanikuga. Hetkel domineeriva uusliberaalse ideoloogia kohaselt käsitletakse ühiskonda sarnaselt majandusettevõttega. Selle diskursuse põhjal räägitakse politseinikust, päästjast, õpetajast, riigiametnikust, arstist kui klienditeenindajast.

Näidisharjutus

Analüüsige grupitööna ühe enda valitud seriaali, filmi, saate vms ideoloogilist sõnumit. Millised väärtused ühiskonnas loomulikustatakse?

- Millised väärtused tõstetakse esiplaanile: sõpruse, hoolimise, individualismi, konkurentsi, perekonna vms teema.
- Millises keskkonnas toimub tegevus?
- Millist ühiskondlikku korda idealiseeritakse?
- Millise välimuse, sotsiaalse, rahvusliku, religioosse taustaga kangelased on esiplaanil?
- Kellele ja millistele väärtustele kangelased vastanduvad?

Tekstiliste valikutega konstrueeritakse tähendusi, kitsamalt suhtlusosaliste identiteeti. Keelekasutus on konstruktiivne, see mitte ainult ei peegelda tegelikkust, vaid ka loob ja mõjutab seda. Rääkimise või kirjutamise aktis konstrueerib keelekasutaja endale teatud **diskursuserolli**, selle positsiooni, millelt ta suhtleb, ja sellesamaga, kui ta endale rolli ehitab, määrab ta rolli ka teksti vastuvõtjale. Üks olulisi meediaanalüüsi eesmärke on näidata, kuidas toimib meediasuhtluses interpersonaalse tähenduse konstrueerimine. Telesaadetes ja vestlussaadetes ehitab meedia toimetajatele, publikule ja teistele osalistele **ühiskondlikke ja isiklikke identiteete**.

Näidisharjutus

Kuidas „AK” vahendusel konstrueeritakse diskursuse kord? Analüüsige saate struktuuri. Mis on esimesel ja teisel kohal olevad uudised, millised teemad jäävad lõppu? Analüüsige osalejate rolle vms. Kes saavad kirjeldada, mis maailmas juhtus? Kelle hääl jääb välja?

Näidisharjutus

Analüüsi üht intervjuud (nt Arteris) ning vasta järgmistele küsimustele:

- Kas ajakirjanik on vahendaja, hindaja, teadja rollis?
- Kas intervjueeritav saab ise kaasa rääkida, kes ja milline ta on?
- Kui palju teksti kuulub küsijale, palju vastajale?
- Kas küsijal on eesmärk saada ülevaade vastaja elust?
- Milliseid rolle küsija vastajale pakub?
- Kui palju on avatud küsimusi, kus vastaja saab oma sõnadega kirjeldada olukorda?
- Kas on peitväited?
- Millise keelelise valikuga intervjueerija kujundab intervjueeritava kuvandit?

Diskursused lihtsustavad või n-ö tõlgivad majanduslikke ning poliitilisi suhteid. Millistel võistlevatel diskursustel õnnestub end kehtestada, sõltub Fairclough⁶ hinnangutel mitmetest faktoritest, üks nendest on sotsiaalsete agentide usutavus ning prestiiž, nende võimalus kaasa rääkida massimeedias ja teadvustööstuses. Seetõttu on oluline oskus lugeda, kuidas meedia vahendusel luuakse ja hoitakse ülal suuri narratiive ning millise keelekasutusega seda loomulikustatakse.

Näidisharjutus

Kuidas sõnastatakse tekstinäites ühiskonna retooriline visioon? Milliseks on sõnastatud ühiskonna eesmärk? Millised on diskursuse märksõnad?

Eesti teadus- ja arendustegevuse strateegia näeb tuleviku Eestit teadmispõhise ühiskonnana, kus uute teadmiste otsingutele suunatud uuringud, teadmiste ja oskuste rakendamine ning inimkapitali areng on majanduse ja tööjõu konkurentsivõime ning elukvaliteedi kasvu allikaks.

Uuringutes on kesksel kohal **sõnavara analüüs**. Fairclough soovib uurida:

- Millistele klassifikatsiooniskeemidele tuginetakse?
- Kas esineb sõnu, mille vastu ideoloogiliselt võideldakse?
- Kas esineb võtmesõnu?
- Kas esineb uudissõnu?

⁶ Fairclough, Norman 2005. Critical discourse analysis in transdisciplinary research. — R. Wodak, P. Hilton (Eds.). A New Agenda in (Critical) Discourse Analysis. Amsterdam: John Benjamins Publishing Company, 53–70.

Näidisharjutus

Millist diskursuse korda põlistatakse sõnadega *haridusteenus, inimkapital, inimressurss, õpimajandus, elukvaliteet, teabe konverteerimine, konkurentsivõimeline haridus?*

Tähista haridusalane ning majandusalane sõnavara! Kuidas mõjutab selline keelakasutus hariduse positsiooni ühiskonnas?

Samuti on kasulik uurida, missugust suhteväärtust sõnad sisaldavad; kas esineb eufemisme ning milliseid metafoore kasutatakse; kas need erinevad metafooridest, mida kasutatakse sarnaste tähenduste väljendamiseks teistes tekstides; millised kultuurilised ja ideoloogilised faktorid mõjutavad metafoori valikut. On oluline analüüsida, kuidas lause-, kõne- ja kõlakujundeid kasutatakse meediatekstides, milliseid võõrsõnu ja kuidas kasutatakse; kuidas ja mis eesmärkidel kasutatakse umbisikulist tegumoodi, peitväiteid; kuidas kujundatakse meediatekstide vahendusel poliitiliselt korrektne sõnavara.

Teisalt tuleb meediõpetuses uurida peavoolu meedia kõrval ka seda, kuidas õpilased ise loovad meediakajastust ja ise meediategelaseks asuvad, kuidas õpilased konstrueerivad maailmapilti ja loovad enda kuvandit. Seetõttu on veebiportaalide kommentaarium ja blogid olulised meediatekstitid ning vajalikud meediatunnis samuti vaatluse alla võtta. On ju Facebookis võimalik teha oma elust meediatekst, kasutada sotsiaalseid võrgustikke stiihiliseks mobilisatsiooniks. Tänapäeva meediahariduse sisuks on ka selle mõistmine, kuidas õpilase valikud meediasuhtluses hakkavad tema elu mõjutama.